

Nový, Lubomír

Teorie, metody, praxe

In: Nový, Lubomír. *Životní dráha jako sociologický problém*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, c1989, pp. 101-121

ISBN 8021001879

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122526>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IV. TEORIE, METODY, PRAXE

Historií nejsou tvarovány jen životní dráhy. Svou historii má i sociologie životních drah, historii natolik rozsáhlou, že by jen její nástin vyžadoval samostatnou objemnou monografii. Zde se omezíme jen na několik poznámek k historii vzniku sociologie životní dráhy a k významu tohoto tematického okruhu pro naši sociologickou teorii i pro společenskou praxi.

1. Z DĚJIN PROBLÉMU. SPOR O METODY

Dějiny našeho tématu byly od samého počátku až po současnost neustále spojeny se sporem o metody sociologického zkoumání.

Předpoklady pro postavení otázky sociologického zkoumání životních drah (životních historií) jsou skryty již v první velké diferenciaci počáteční fáze vývoje pozitivistické sociologie a se sporem o povahu společenské skutečnosti jako objektu speciální společenské vědy a o metody jejího zkoumání. Na Comtovy pokusy založit sociologii jako „sociální fyziku“, studovat společnost po vzoru přírodních věd, navázala organistická koncepce Spencerova a zejména Durkheimovo pojetí společenských vztahů (faktů) jako souboru norem nadindividuálního, „kolektivního“ vědomí, vtělených do institucí a vykonávajících tlak na sociální chování jednotlivců. Tato tendence sociologického objektivismu s jeho kritikou psychologismu a sociálního atomismu sice byla pokrokem ve srovnání se spekulativní filozofií společnosti, člověka a dějin, právem odmítla koncepci společnosti jako sumy individuí, pokusy vysvětlovat sociální chování z individuální psychologie; položila oprávněnou otázku vědeckého (verifikovatelného) poznání sociálních faktů a jejich uspořádání ve specifický sociální systém. Nevyhnula se však při tom nebezpečí,

že sociální vztahy budou zkoumány jako „věc mezi věcmi“, že ze sociologické analýzy vymizí klíčový faktor lidského jednání a že abstraktní pojetí společnosti potlačí konkrétně historický přístup ke zkoumání společenského řádu, jeho rozporů a vývoje.

Proti pozitivistickému pojetí formuje se uvnitř západoevropské sociologie na konci 19. a na počátku 20. století „německá“ sociologická tradice „duchovědná“, která na jeho jednostrannosti reaguje antinaturalismem, re-psychologizací a re-historizací sociologického myšlení. Na oprávněnou potřebu zpřesnit specifičnost společenských jevů (ve srovnání s přírodními procesy) a společenskovědního poznání odpovídá vyostřením protikladu mezi vědami o hmotě a vědami o duchu, mezi přírodními a „duchovními“ (nebo „kulturními“) vědami. Tato snaha spojuje historicistu a „filozofa života“ Diltheye s novokantovci Windelbandem a Rickertem a nachází svůj pregnantní výraz v Diltheyově výroku, že přírodní jevy „vysvětlujeme“ („erklären“) a duchovní jevy (sociální, historické, kulturní) „chápeme“ („verstehen“) a ve Windelbandově rozlišení poznání „nomotetického“ (událost, jev vysvětlujeme tím, že jej subsumujeme pod obecný, opakovatelný zákon) a „idiografického“ (událost, jev chápeme v jeho jedinečnosti, neopakovatelnosti).

Z tohoto širšího theoreticko-metodologického klimatu potom těží první pokusy o sociologii životních drah, tj. pokusy o postižení sociálních vztahů rozbořením životních historií, vyjádřených v osobních dokumentech.

Jednou z prvních ukázek použití *biografické metody* v sociologii je — dnes již klasické — dílo W. I. Thomase a F. Znanieckého o polském rolníkovi („The Polish Peasant in Europe and America“. Monograph of an Immigrant Group“; 1918—1920), zpracované na základě analýzy osobní korespondence polských přistěhovalců v USA. Obecně se dnes přiznávají zásluhy polských sociologů o uplatnění biografické metody v sociologii a o počátky sociologie životních drah. Na práci Thomase a Znanieckého navazuje např. obsáhlé dílo dalšího polského sociologa Józefa Chalasińskiego (zemřel r. 1979), uložené zejména ve čtyřsvazkovém spise „Młode pokolenie chłopów“ (Chalasiński 1938).

Biografická metoda pochopitelně zaujímá při studiu životních drah přední místo jako metoda sběru a vyhodnocení dat o životních drahách jednotlivců či skupin, slouží rekonstrukci, zobrazení a interpretaci těchto drah. Zajímá se o neopakovatelné, obtížně spočitatelné jevy, o údaje týkající se konkrétních lidí v konkrétních situacích a o výpovědi, které zpravidla v té či oné míře vyjadřují také subjektivní stanoviska, postoje lidí k jejich vlastnímu životu a k událostem sociálního světa kolem nich. Opírá se o biografické materiály, zvláště o osobní dokumenty (autobiografie, vzpomínky, deníky, památníky, korespondenci).

Osobní dokument definuje Szczepeński jako „dokument, který představuje určitou společenskou situaci, jednání autora a jiných lidí v této situaci a postoj autora k této situaci“ (Szczepeński 1967: 539).

Využití osobních dokumentů bylo vítáno proto, že podávají nejen obraz situace, v níž lidé jednají, ale také obraz subjektivních postojů, které toto chování spoluurčují. Tím se získává plastický obraz o konkrétním a členitém vzájemném působení mezi objektivní situací a subjektivními postoji, nenahraditelný vzhled do mechanismů společenského života.

Biografická metoda se setkala i s řadou výhrad. Behavioristé (odmítající psychologické soudy a zdůrazňující analýzu struktur chování) namítali, že tato metoda neukazuje „neosobní, obecné a opakovatelné aspekty jevů“, umožňuje pouze „popis určitých jevů v jejich individuálních rysech, nedovoluje však postihnout zákonitost procesů“. Podle zastánců statistických metod biografický přístup neupřesňuje výběr vzorku, vznikají pochyby o jeho reprezentativnosti, a přitom se činí závěry o globálních společnostech a o procesech, jež v nich probíhají; metoda se zaměřuje pouze na určité aspekty společenské reality, provádí jejich absolutizaci a předložená zobecnění mají spíše charakter intuicí než zdůvodněných závěrů. A marxistům (Schaff 1952) zase vadí, že biografická metoda vychází ze subjektivistických předpokladů, omezuje sociální skutečnost na postoje a snahy individuí a nedovoluje určit objektivní společenské struktury (Szczepeński 1967a: 541. Též 1967b).

Z povahy námitek je patrné, že to, co se jeví jako přednost metody (plastické a konkrétní zobrazení sociálních situací i postojů jejich účastníků), ukazuje se jako nedostatek: vyvolává se zdání živého obrazu skutečnosti, které spíše zavádí a vede k nebezpečí subjektivistické interpretace (vědeckého etnocentrismu, deformace skutečnosti interpretovým osobním viděním světa).

Není náhodné, že biografické metody a s nimi také podmínky pro sociologické studium životních drah byly rozvíjeny zejména sociology pracujícími v tradici „duchovědné“, „chápací“ nebo „interpretativní“ sociologie, v díle Alfreda Schütze (1971), který tuto tradici spolu s fenomenologií pozdního Husserla přesadil do americké půdy, z níž potom vzešla fenomenologická sociologie. Tyto proudy měly k biografické tematice blízko zejména tím, že obracely pozornost k analýze intencionality lidského jednání, prereflexivního „světa našeho života“ („Lebenswelt“), každodennosti, procesů přikládání významů lidským skutkům a sociálním vztahům, a snažily se překonat dichotomii subjektivismu a objektivismu.

A není také náhodné, že s rozvojem strukturálně funkcionalistické sociologie, statistických šetření a později zejména se zpracováním sociologických dat výpočetní technikou byla v empirické sociologii biografická metoda na delší dobu zatlačena do pozadí. Sociologické studium životních drah sice pokračovalo (G. H. Mead), rozvíjelo se však spíše v souvislosti s rozsáhlým bádáním o sociální mobilitě (zvláště v americké sociologii) a na úrovni aplikované sociologie, směřující ke stanovení určitých „technologí“ životních drah, především ve smyslu výstavby strategií sociálního chování podřízených kategorií „úspěchu“, tedy zúžených na socio-

logii profesních kariér v systému „společnosti výkonu“ (opět především ve vazbě na specifické tradice, mechanismy a normy americké společnosti).

Středem pozornosti se staly procesy institucionalizace a profesionalizace vysoce kvalifikovaných povolání (lékaři, farmaceuti, právníci, učitelé atd.), sociální funkce a statut profesí i konstituování jejich zvláštních asociací. Těmto otázkám se věnovali sociologové jak funkcionalistického zaměření (vycházející z Parsonse, Mertona aj.), tak zejména sociologové zaměření interakcionistického (Hughes, H. S. Becker). Problém životních drah se tu klade především jako součást širší otázky po povaze „profesí“ (jimi se rozumějí především odborné profese: povolání, v nichž se „dělá kariéra“), které — v rámci své institucionalizace — definují (resp. kontroly) podmínky vstupu do povolání, způsob jeho výkonu a normy postupu v něm. Problém životních drah je tu pojat především jako problém profesionálních drah, při čemž funkcionalistické teorie považují profesní dráhy za více či méně úspěšnou realizaci „ideálního typu“ profese (ideje „vědomostní kompetence“ a „služby veřejnosti“), zatímco interakcionistické studie se omezují na rozbor sociálních vztahů příslušníků profese v každodenní praxi, na subjektivní adaptaci k individuálním kariérám.

Francouzský sociolog J.-M. Chapoulie, zabývající se zejména pedagogickými profesemi ve Francii, vyslovuje se kriticky o obou těchto směrech americké sociologie a klade důraz na rozbor objektivních determinant profesních kariér, na pozice a role profesí v dané třídní struktuře společnosti, na jejich vnitřní integraci a diferenciaci apod. (Chapoulie 1973).

Konkrétní výzkumy těchto sociologů ovšem přinášejí řadu zajímavých zjištění a podnětů. Tak např. H. S. Becker (1971) upozorňuje na metodologický význam analýz životních historií („life histories“) a případových studií pro sociologii delikvence. Podobnou problematikou se zabývá H. A. Carr-Hill, anglický sociolog, který spolu s K. I. MacDonalodem podává přehled možností, jak využít výpočetní techniky při rozboru životních drah a při longitudinálních studiích vůbec (Carr-Hill — Mac-Donald 1973). Autoři připomínají práci Thomase a Znanieckého o polském rolníkovi a ve své ryze metodologicko-technické stati vycházejí z několika rozsáhlých empirických šetření: z materiálů o profesních dráhách 4207 respondentů (Glas, ed. — 1954), které přinášejí rekonstrukce biografického vývoje rok po roce, a z šetření o 2 500 delikventech (Carr-Hill — Payne 1971).

Od šedesátých let dochází k jistým přesunům na mapě západní sociologie. Množí se kritické hlasy na adresu sociologického empiricismu, pozitivismu, proti nadvládě strukturního funkcionalismu, proti apologetičnosti oficiální sociologie. Ozývají se na jedné straně z řad sociologů sociálně kritického a „konfliktologického“ zaměření (Mills, Riesman, představitelé tzv. frankfurtské školy), na druhé straně z řad obhájců

„interpretativní“ nebo „alternativní“ sociologie, jejíž vliv vzrůstá a s ním také intenzita kritiky tzv. kvantitativních metod, takže se dokonce začíná mluvit o „kvalitativním“ nebo „hermeneutickém obratu“.¹ Do tohoto rámce zapadá i renesance biografické metody a růst zájmu o sociologii životní dráhy.

Není v možnostech našeho tématu, abychom se těmito proměnami (jistě důležitými a zajímavými) zabývali podrobněji. Chceme se spíše soustředit jen na některé symptomatické projevy západoevropského sociologického myšlení, související přímo s problematikou sociologie životní dráhy.

V tomto ohledu je velmi výmluvná a poučná studie Daniela Bertaux „From the life-history approach to the transformation of sociological practice“ (Bertaux 1981: 29—45). Uplatnění „životně historického“, biografického² přístupu zde autor spojuje přímo s úvahou o „krizi sociologie“, s problémem, který nebyl do debaty vnesen ideologickými polemikami s nemarxistickou sociologií, nýbrž patří k sebereflexi západních sociologů. Francouzský sociolog Raymond Boudon formuluje tuto krizi jako spor mezi sociálně kritickým pojetím sociologie (sociologie vždy byla a bude zapojena do historicky podmíněných konfliktních situací, bude na ně rozdílným způsobem reagovat, protože je teoretickou reflexí rozporuplné sociálně historické skutečnosti) a pojetím scientistickým (jež zastává Boudon): navzdory historickým peripetiím směřuje vývoj sociologického myšlení k syntéze, ke sjednocení zatím rozdílných hledisek a přístupů v jednotnou vědeckou sociologii (Boudon 1971).

Bertaux naproti tomu chápe krizi současné západní sociologie jako krizi vládnoucí scientistické, v širokém slova smyslu pozitivistické sociologie, kterou považuje přímo za pseudovědu, ba mýtus, vzdálený sociální realitě a pěstující akademickou vědu, která širokou veřejnost vůbec neoslovuje. Svůj rozchod s pozitivismem a kvantitativními metodami zdůvodňuje filozofickou tradicí ve Francii, květnovými událostmi v Paříži 1968 (znamenaly „vpád sociální praxe na poklidnou scénu masové konzumní společnosti“), otřesnými zážitky z pobytu v rozvojových zemích,

¹ Vývoj tím ovšem nekončí. V 70.—80. letech se tzv. frankfurtská škola dezintegruje a transformuje a polovinou let osmdesátých datují mnozí autoři i ústup „alternativní“ sociologie ve prospěch strukturně funkcionalistického, pozitivistického scientismu (což se považuje za jeden z projevů zesílení neokonzervatismu) (Alijevo 1985: 290—291). Nejsme zcela přesvědčeni o tom, že pohyb západní sociologie probíhá v duchu tak lineárního nebo cyklického principu „akce — reakce“. Spíše bychom se klonili k názoru, že jistá vyostření nebo přesuny v intenzitě ohlasů na ten či onen proud přece jen směřují k pokusům o vzájemné vyrovnání (alespoň v okruhu západoevropské sociologie): scientisté již nemohou myslit jako dříve a „alternativní“ sociologové nemohou nevzít v úvahu pádné protinámitky.

² Obtížím tvorby českých adjektiv k termínu „životní dráha“, „životní historie“, „životní cyklus“ se zde — i na jiných místech textu — snažíme vyhnout použitím přívlastku „biografický“ („biografický přístup“, „biografické artikulace“ apod.), který se jinak — přísně vzato — vztahuje pouze na „biografii“, tj. na písemné nebo ústní vyličení běhu života (vlastního nebo cizího).

četbou Oscara Lewise a C. W. Millse a nakonec — studiem životních historií. V tom smyslu chápe užití biografické metody nejen jako obohacení empirických výzkumů, ale také jako podnět pro zásadní redefinici vztahu sociologie ke společnosti.

Podle jeho názoru dovoluje biografická metoda (autor ji chápe jako rozbor „životních historií“) získat přímý vhled do reálných společenských vztahů, což je základním smyslem sociologického poznání: nebudovat mýtický monument sociologie jako vědy, nýbrž „získat poznání o určitých společenských procesech; mít na zřeteli, že žijeme ve společnostech, jež představují určité formy nadvlády (bohatý — chudý, mocný — bezmocný, muž — žena, dospělí — mladí, Sever — Jih atd.) a že každé hledání pravdy se mění v boj proti falešným ideologiím, které doprovázejí společenskou nadvládu („společenský řád“) a maskují se jakožto technické a přírodní nutnosti („řád věcí)“ (Bertaux 1981: 33).

Síť sociokulturních vztahů se neustále mění a její pohyb je výslednicí národních a celosvětových sociálních zápasů, jejichž výsledek (tj. války, sociální boje, převraty) není předem determinován; tato skladba vztahů nesleduje nějaký předem daný průběh tzv. společenských zákonů. Sociologie proto nemůže být vědou typu fyziky či chemie, má historický charakter. Sociologické poznání je poznání historicky dané struktury společenských vztahů, poznání podmínek sociálních bojů (Bertaux 1981: 35), nikoli jejich výsledku. Směřuje k postupnému osvětlování historického pohybu společenských vztahů. Naše přítomnost je historie (Bertaux 1981: 41).

Z těchto pozic kritizuje autor kvantitativní metody pozitivistického scientismu: sociologové podržují volbu tématu úzkým zájmům své profese; sociologickou teorii omezují na systém výpovědí o vztazích mezi proměnnými; při výběru vzorku populace opomíjejí to podstatné — poznávat společenské vztahy jakožto sadu sociostrukturních třídních vztahů, tj. institucionalizovaných vztahů nadvlády a vykořisťování (Bertaux zde odkazuje na Marxe a Webera); demobilizují svými požadavky na velikost vzorku a reprezentativnost: podle autora stačí 30 životních historií k tomu, abychom získali obraz o sociálních vztazích ve zkoumané skupině; převládají dotazníkové akce, při nichž se přikládá význam nevýznamným datům, zatímco mnohem účinnější metodou je dobrý interview, takové vyprávění životní historie, kdy respondent vypovídá svobodně, za rámeček kontroly rozhovorové situace, často sděluje o skutečnosti více než poznatky sociologů; tato metoda má sice své hranice, ale sociolog musí k ní připojit svou syntézu, tj. soustředit se na neviditelnou, ale neustále přítomnou rovinu sociálních vztahů; pokud jde o požadavky, jež pozitivisté kladou na verifikaci, ty jsou spíše břemenem — poznatky se ověřují praxí, tj. dějinami, vazbou mezi teoretickým a masovým (každodenním) vědomím; k tomu je třeba nového sociologického „diskurzu“, specifické „vyprávěné sociologie“, která slouží k tomu, aby lidé navzájem

komunikovali prostřednictvím sociologie (za příklad pravého sociologicko-historického diskurzu považuje — podobně jako Lévi-Strauss ve „Smutných tropech“ — Marxův „18. brumaire Ludvíka Bonaparta“); nestačí převyprávět životní příběhy různých lidí, nýbrž je nutné podávat také příběh vzorců sociálních vztahů v jejich rozporech a historickém pohybu, vzorců kultury, institucí, sociálních skupin.

Bertauxovo stanovisko má nesporně své osobitosti, přesto však vyjadřuje řadu obecnějších rysů obnovení zájmu o biografickou metodu v západní Evropě: nespokojenost s vládnoucím postavením strukturního funkcianismu, se sociologií „statu quo“ a s převahou tzv. kvantitativních metod; rostoucí pozornost k sociálně kritickým funkcím sociologie (nebo alespoň k analýzám sociální změny).

Z hlediska konstituování sociologie životních drah nutno zdůraznit, že biografická metoda má své dlouholeté tradice a že sociologie životních drah se utvářela postupně: její dílčí speciálně sociologické komponenty mají také dlouhodobou tradici (analýzy sociální mobility, rozvoj sociologie mládeže a stáří, rozbor rodinného cyklu, mezigeneračních vztahů atd.³), avšak vznik sociologie životní dráhy ve smyslu celostního pojetí životní dráhy je poměrně mladým tematickým okruhem sociologického bádání.

Vnější výrazem tohoto procesu se stalo založení badatelské skupiny č. 38 při Mezinárodní sociologické společnosti (ISA). Vyústilo ve vystoupení skupiny badatelů na zvláštní sekci IX. Světového sociologického kongresu v Uppsale v srpnu 1978 (a od té doby na dalších kongresech ISA). Skupina, k jejímž vedoucím představitelům patří kromě D. Bertauxa západoněmecký sociolog Martin Kohli a rakouský sociální gerontolog Leopold Rosenmayr, vydala obsáhlý sborník „Biography and Society. The Life History Approach in the Social Sciences“ (1981) a o činnosti badatelů tohoto zaměření z desítek zemí pravidelně referuje ve stejnojmenném bulletinu, jenž vychází v Paříži.

Nutno připomenout, že v práci této skupiny se do popředí dostává pojetí osobních dokumentů jako „životních historií“, přesněji — „životních příběhů“ („life story“) neboli „oral history“, „narrativní historie“, ústního vyprávění životního příběhu.⁴

Téma „*biografie a sociologie*“ spojuje ovšem badatele, kteří pracují biografickou metodou v širším slova smyslu, a je třeba říci, že na rozdíl od Bertauxa, který klade užití biografické metody do příkrého protikladu

³ Např. u T. Parsonse je hledisko životní dráhy pojato právě jen jako agregát odvětvových sociologií (Parsons 1964).

⁴ Při oddělení sociologie (Department of Sociology) Univerzity v Essexu působí mezinárodní společnost The Oral History Society, pořádá četné konference a od r. 1971 vydává časopis „Oral History“, společně pak od r. 1985 s francouzskými sociology časopis „Life stories — Récits de vie“ (rediguje D. Bertaux z pařížského Centre d'Études des Mouvements Sociaux a P. Thompson z Univerzity v Essexu).

k pozitivisticko-strukturalistické sociologii, shoduje se badatelská skupina č. 38 v tom, že nejde o konstituování zvláštního sociologického „směru“, nýbrž o nové odpovědi na staré otázky, o určité „biografické hnutí“, ve kterém použití této metody není vázáno na vyhraněný teoreticko-metodologický směr v sociologii. Na této problematice skutečně spolupracují nejen fenomenologičtí sociologové, symboličtí interakcionalisté, etnometodologové, interpretativní nebo existenciální sociologové, ale také strukturalisté, teoretikové rolí i marxisticky orientovaní badatelé. A nejde jen o spolupráci uvnitř sociologie. „Biografické hnutí“ má sice svou institucionální základnu a početné představitele v oboru sociologie, ale již povahou svého předmětu a užitím metod je hnutím vysloveně interdisciplinárním, spojuje sociology, filozofy, historiky, psychology, antropology, demografy, gerontology aj.

Patrně dosud nejpréhlednější obraz o těchto aktivitách podává D. Bertaux a M. Kohli ve studii „The Life Story Approach: A Continental View“ (Bertaux-Kohli 1984: 215—237). Soustřeďují se zejména na Evropu a z ní na Polsko (jako na mateřskou zemi biografické metody), Německo (přesněji: na západní země z německé jazykové oblasti), Itálii a Francii, tj. na země, které podle jejich názoru nejvíce přispěly k renesanci zájmu o biografickou metodu. Pokud jde o anglo-americkou produkci, odkazují autoři na podrobné informace obsažené v pracích Bennetta (1981) a Plummera (1983).

Důležitou fází formování sociologie životních drah jako explicitního badatelského tématu představuje sborník „Soziologie des Lebenslaufs“, opatřený předmluvou a úvodní studií vydavatele publikace M. Kohliho (Kohli 1978). Vysvětluje se v ní, že nejde o novou odvětvovou sociologii, nýbrž o spojení těchto pohledů „novou vědeckou perspektivou“, o široký badatelský program, o výzkumné pole, které sleduje problém sociální konstituce životní dráhy jako celku a je s to sjednotit různé teoreticko-metodologické proudy od „kvantitativně objektivizujících“ (strukturní funkcionalismus) přes marxistický až po „kvalitativně interpretující“ (fenomenologická sociologie), při čemž se počítá s interdisciplinární spoluprací, s podněty jiných speciálních disciplín, jako je psychologie (zvláště vývojová psychologie a psychologie osobnosti), politická ekonomie, právní vědy, historie (pojem generace) i literární věda (Kohli et al. 1978: 7—9).

Ve své programové úvodní studii předkládá Kohli tři okruhy problémů, jejichž řešení se od sociologie životní dráhy teprve očekává:⁵
1. Životní dráhu tematizovat tím, že se bere v úvahu celek života, který se zapojí do vztahů přítomnosti k minulé a budoucí životní historii, a že tato „sociologie věku“ překoná koncepcce, které životní věkové fáze izolují

⁵ Samotné zavedení celostně chápaného pojmu „životní dráha“ jako pevné programové kategorie do západní sociologie datuje Kohli rokem 1975, kdy se v USA konalo pod tímto názvem speciální symposium (Kohli 1978: 11).

a uzavírají do souboru norem nebo rolí. 2. Na místo statických průřezů biografickým časem, které jsou nehistorické anebo jen evolucionisticky komparativní, začlenit do analýzy životních drah zřetel k historickým procesům. 3. Oproti objektivizujícím teoreticko-metodologickým koncepcím⁶ na straně jedné a empiricko-analytickým metodologiím na straně druhé obnovit vědecké oprávnění biografických metod.

V předmluvě k Vogesově sborníku „Sociologie der Lebensalter“ (Voges 1983: 1—4) může již Kohli provést jistou bilanci. Konstatuje, že oprávněnost sociologie životní dráhy byla již obhájena a uznána. Shrnuje zde několik poznámek ke struktuře a významu předmětu tohoto zkoumání a podrobněji je rozvádí ve stati, nazvané příznačně „Institucionalizace životní dráhy“ (Kohli 1985: 1—29). Od doby programového hledání došlo podle Kohliho k intenzivnímu rozšíření badatelského pole a ke shodě v základním zjištění, že životní dráha a věk jsou svébytné dimenze společenské struktury, sociální fakt se zvláštním regulačním systémem. Obdobně jako pohlaví lze životní dráhu považovat za sociální instituci. Ta se konstitovala historicky, a proto je nezbytné obrátit pozornost k historickým analýzám. Úkolem těchto sociologicky informovaných historických analýz je ukázat strukturální přechody od jednoho režimu životní dráhy k jinému.⁷

V této souvislosti formuluje své hypotézy o soudobých procesech, jež transformují režim životních drah: 1. Zčasování — vývoj od „věku“ jako kategoriálního statusu k životní formě, k jejímž ústředním principům patří chod životního času. 2. Chronologizace: postupně se vytváří chronologicky (na věk orientovaná) standardizovaná „normální životní dráha“. 3. Individualizace: toto zčasování a chronologizace je částí procesu uvolňování individua ze stavovských a lokálních vazeb, částí nového procesu zespolečnění, který přistupuje k individuí jako k svébytně konstituovaným sociálním jednotkám. 4. Životní dráha se v moderní společnosti člení v zásadě na bázi systému ekonomické aktivity („Erwerbssystem“), který se dělí na fázi přípravnou, „aktivní“ a odpočinkovou, ale současně doznává značných změn. 5. „Celoživotní regulační systém lze sledovat na dvou rozdílných úrovních skutečnosti: jednak na úrovni pohybu individua životem ve smyslu pozičních sekvencí, příp. „kariér“, jednak na úrovni jejich biografických perspektiv a jednání. Životní dráha jako instituce znamená tedy na jedné straně regulaci sekvencního průběhu života, na druhé straně strukturaci životních horizontů, příp. stavů vědění,

⁶ Jako příklad objektivizujících koncepcí zde Kohli uvádí marxismus. Přitom je však zajímavé, že jiní badatelé tohoto zaměření (např. Rosenmayr 1982: 27—28) považují vliv marxismu v šedesátých letech za jeden z podnětů, který v západní sociologii přispěl k obnovení zájmu o biografické přístupy.

⁷ Kohli tu odkazuje na podněty historické demografie, dějin rodiny a věku, dějin mentality apod. (Kohli 1985: 1).

v jejichž rámci se individuuum orientuje a plánuje svá jednání“ (Kohli 1985: 2—3).

Kohliho náměty samozřejmě vycházejí ze sociální reality soudobých vyspělých západních společností (např. z jejich specifických rozporů na trhu pracovních sil, z fenoménu masové nezaměstnanosti a jeho vlivu na životní strategie apod.). Pro nás však jsou alespoň jednou z ilustrací toho, jakým směrem se v západní Evropě ubírá vývoj sociologie životní dráhy.

Při dílčím bilancování si Kohli klade problém, zda zůstává zachován původní program „nové vědecké perspektivy“, anebo zda nedochází k ustavení zvláštní sociologické „subdisciplíny“ (po tematické i metodologické stránce). Podle našeho názoru je to jen otázka času: jestliže se životní dráha charakterizuje jako sociální instituce, pak stačí jen málo a dojde též k institucionalizaci samotného sociologického zkoumání životní dráhy.⁸

Z konkrétních prací, jichž je velké množství, bychom zde připomněli alespoň řadu studií D. Bertauxa o pařížských pekařích, které jsou zpracovány na základě analýz nestandardizovaných rozhovorů o jejich životních historiích (Bertaux 1982), a jeho starší monografii o vztazích mezi osobními osudy lidí a třídní strukturou (Bertaux 1977). Velmi podnětné je rovněž rozsáhlé dílo L. Rosenmayra, profesora vídeňské univerzity, které se zabývá speciální problematikou stárnutí a stáří, mezigeneračními vztahy, změnami percepce stáří a věku apod. Autor např. zjišťuje, že rozdíly mezi sociálně ekonomickými skupinami v nejstarší generaci jsou mnohem výraznější než v generaci mladšího a středního věku a že tyto rozdíly plynou mimo jiné právě z rozdílných výchozích sociálních situací a z následné kumulace specifických biografických událostí. Po metodologické stránce nespojuje analýzy životní dráhy jen s biografickými metodami, ale vyslovuje se také ve prospěch srovnávání věkových skupin, longitudinálních studií pomocí dotazníků i projekčních technik. Hájí stanovisko, s nímž se můžeme plně ztotožnit: „Výzkum životních drah lze definovat jako směs kvantitativního a kvalitativního výzkumu a jako jejich souvztažnost“ (Rosenmayr 1981: 46—47).

Naše poznámky můžeme shrnout do několika zjištění: sociologie životní dráhy již v západní sociologii pevně zakotvila; usiluje o určitou korekturu nadvlády strukturního funkcionalismu a tzv. kvantitativních metod, směřuje však k tomu, aby spíše překonala příkré rozpory mezi různými teoreticko-metodologickými směry i mezi tzv. kvantitativními a kvalitativními přístupy; reprezentuje širší tendenci k historizaci sociologie a k posilování interdisciplinárních vazeb mezi různými společenskými vědami, činí pokusy o překonání rozporů mezi teorií a empirií, mezi sociologickou teorií a společenskou praxí.

⁸ Kohli sám poznamenává, že sekce sociologie životní dráhy byla již založena v rámci Německé sociologické společnosti (DGS).

Nám může poskytnout nemálo podnětů, které však — mají-li skutečně přinést plný užitek — nutno přezkoumávat s primárním zřetelem ke specifickým podmínkám a problémům naší společnosti.

2. POTŘEBNOST SOCIOLOGIE ŽIVOTNÍ DRÁHY

Otázka konstituování sociologie životní dráhy v zemích východní Evropy nebyla položena jen vývojem západní sociologie, zvenčí. Vedly k ní i věcné pohnutky *vnitřní*, vyplývající ze společensko-historického vývoje těchto zemí, z jejich stagnačních a krizových trendů a z poznání nedostatečnosti dosavadní podoby společenskovední reflexe.

Podněty, z nichž se postupně vytvářely podmínky pro vznik sociologie životní dráhy, můžeme tu jen naznačit.

V období po roce 1956 podnikají se první kritické analýzy stalinismu, činí se pokusy o řešení problematiky vědeckého řízení společnosti a úlohy subjektivního, lidského faktoru, např. v pracích Ananjevových o člověku jako obecném problému soudobé vědy (Ananjev 1957). Potřeby jejich rozvoje v polovině 60. let vedou k institucionalizaci oboru sociologie, což je pro historii našeho problému pochopitelně faktorem prvořadého významu.

Mocným impulsem je problematika vědecko-technické revoluce, jejího vlivu na sociální vztahy a jejího spojení s dalším vývojem společnosti. Tak např. ve sborníku „Naučno-techničeskaja revolucija i obščestvennoje razvitije“ řeší polská socioložka E. Neumannová problém profesních drah vědeckých pracovníků v podmínkách institucionalizace a zprůmyslnění vědy, začleňuje tuto otázku do souvislosti s teorií organizace a analyzuje změny souborů norem, jimiž se individuální dráhy v nových podmínkách řídí (Najman 1974).

Stále naléhavěji se hlásící požadavek přechodu k intenzívním formám hospodaření a „prohloubení socialistické demokracie“ vedl nutně ke zdůraznění rolí subjektivního faktoru. Problematika životní dráhy se tak implicitně a v mnoha ohledech zprostředkovaně připravuje především rozpracováním otázek marxistické teorie osobnosti, což nachází svůj výraz např. v monografii, kterou vydal francouzský marxista Lucien Sève (1976) a zejména v mimořádně rozsáhlé knižní a časopisecké produkci sovětských filozofů a sociologů 70.—80. let.⁹

Zpracování této problematiky se spojuje též s kritikou západní filozofie a sociologie, s odmítnutím strukturalistických teorií „smrti člověka“ i pokusů o re-psychologizaci společenských věd, s kritikou scientismu

⁹ Připomeneme alespoň práce Konovy (1971, 1978), monografii Jadova a kol. (1982), Anufrijeva (1984) a mn. j.

i antropologismu; pro nastolení problému sociologie životní dráhy je rovněž důležité, že se v těchto polemikách zdůrazňuje princip historismu. Tak např. M. Greckij (1971) odmítá „alternativu strukturalistického scientismu a abstraktního humanismu“, chápe člověka jako svébytný subsystém, který se nachází v dialektických souvislostech se společenským systémem. Jako relativně autonomní bytost se podle Greckého člověk plně nevyčerpává souhrnem daných společenských vztahů, nýbrž je formován celým historickým vývojem těchto vztahů. Odtud je již jen krok k aplikaci této historičnosti na životní dráhu člověka. Obdobný přístup formuluje I. S. Kon: „Vrátit lidi zpět do sociologie, jak navrhoval před několika lety D. Homans ve stejnojmenné stati, je možné nikoli tím, že vypudíme neosobní ‚struktury‘ a zredukujeme sociologii na psychologii (jak navrhoval Homans), ale pouze tím, že obnovíme historické nazírání při neustálém zřeteli k tomu, že všechny sociální struktury a procesy jsou objektivace lidské činnosti“ (Kon, 1970: 90). V pozdějším vývoji sovětské sociologie klade se kromě toho rostoucí důraz na rozborů malých skupin, zejména pracovního kolektivu a rodiny.

Ze sociologů ostatních zemí východní Evropy pracuje již výslovně na badatelském poli sociologie životní dráhy maďarský sociolog Zoltán Kárpáti, který úspěšně použil rozborů životních historií pro osvětlení intenzivních mobilizačních a urbanizačních procesů v Maďarsku po druhé světové válce, a právě vzhledem k pronikavosti těchto změn považuje aplikaci této metody za nepostradatelnou (Kárpáti 1981). Pro naše téma není bez významu, že on, další maďarská socioložka A. Hankissová a dva polští sociologové (J. Chalasiński a J. Szczepeński) jsou členy autorského kolektivu citované publikace „Biography and Society“.

Sociologie v NDR věnuje ústřední pozornost sociálním aspektům hybných sil ekonomického růstu, problematice osobnosti, analýzám zájmů různých sociálních subjektů (Wenig 1986); vycházejí četné příspěvky k problematice sociálního času ve vztahu k vědecko-technickému rozvoji (Klotsch 1987), v několika disertacích, zpracovaných lipskými sociology, se autoři kriticky vyrovnávají se západoněmeckou produkcí, uplatňují hledisko životní dráhy (životního nebo rodinného cyklu), řeší problém životních strategií a používají jak faktorových analýz, tak i případových studií.¹⁰

V naší zemi probíhá v zásadě obdobný vývoj. Dochází ke stabilizaci socioekonomických společenských vztahů v tom smyslu, že jsou dovršeny změny, které nejpronikavěji změnily nejen sociální strukturu země, ale také životní dráhy lidí (vyjádřené ve specifických mobilizačních procesech),

¹⁰ W. Koch, *Soziologische Aspekte der individuellen Konsumtion im Lebenszyklus der Familie*, 1977; W. Koch — S. Wilsdorf, *Subjektive Triebkräfte der Beschleunigung des wissenschaftlich-technischen Fortschritts*, 1986; K. Mühler, *Tendenzielle Veränderungen der Lebensstrategie im Erwachsenenalter. Ein soziologischer Beitrag zur Lebenslauforschung*, 1986; všechny disertace vydala Univerzita v Lipsku.

přinesly podstatné změny sociálních podmínek, životní úrovně, i perspektiv většiny populace, tj. proběhla rozsáhlá industrializace (s přesahem do pozdější doby rychlejšího vyrovnávání rozdílů mezi českými zeměmi a Slovenskem), dokončeno združstevnění vesnice a ustálila se její nová socioprofesionální struktura. Přesuny pracovních sil z venkova do města, zapojení žen do zaměstnání, výrazné změny v kulturním rozvoji, vzdělanostní úrovní, zavedení jednotné soustavy všeobecného vzdělání a profesní přípravy — to vše vedlo k tomu, že se takto v důsledku sociálně historického vývoje standardizovaly mnohé rysy životního a rodinného cyklu. Tím se vlastně historicky konstituuje objekt budoucí sociologie životní dráhy.

Nový stav této homogenizace společnosti a počínající nové rozpory a disproporce aktualizují „hledisko životního cyklu“, zatím na úrovni odvětvových sociologií, např. v oblasti sociologie mládeže, rozvinuté sociologie rodiny, sociologie stáří, což jsou především podněty reagující na požadavky praxe sociální politiky (populační politiky, poradenství); formulují se nové úkoly spjaté s kvalitním využitím volného času, ale přibývá současně varovných signálů v oblasti řízení ekonomiky, růstu delikvence, nepříznivých ukazatelů zdravotního stavu apod.

Důležitým podnětem, který začal sjednocovat tyto analýzy jednotlivých složek našeho společenského života a vynutil si určité snahy o syntézu bylo nesporně vytýčení problematiky současného způsobu života jako normy a zejména jako reality (Suchý a kol. 1977).

U nás se k problematice sociologie životní dráhy nejvíce přiblížily práce z oblasti sociologie rodiny (rodinného cyklu) a z oblasti sociální politiky. J. Chlumský např. položil otázku o nutnosti koncipovat sociální politiku vůči důchodcům na základě rozboru životní etapy středního věku, jejich rozvinutých potřeb a aktivit, jež se potom nutně promítnou do struktury potřeb ve věku důchodovém, a se zřetelem k odpovědi na otázku, jak má společnost vůbec tuto životní etapu hodnotit (je to specifická etapa volnočasových aktivit nebo jen období „zaslouženého odpočinku“?) (Chlumský — Klimentová 1977). A je zajímavé, že mnohem méně bylo věnováno z hlediska životní dráhy pozornosti tak důležité komponentě, jako jsou profesní dráhy; těmi se zabývaly spíše na konkrétních úrovních jednotlivé podniky a organizace (např. OKD Ostrava — Špaňhel a kol. 1972). Z okruhu sociální (příp. rodinné) problematiky vyrostly také práce Alanovy (1975, 1988), které jsou již výslovně koncipovány jako sociologie životní dráhy (resp. životního cyklu).

Rodící se sociologie životní dráhy nachází tak své zázemí v novém stupni rozvoje sociálních vztahů (jejich stabilizace, standardizace, homogenizace), reaguje na varovné jevy stagnační a krizové i na nové potřeby společnosti (význam rozvinutí lidského potenciálu, vědy, tvůrčích přístupů, iniciativy).

Po teoreticko-metodologické stránce považujeme za vhodné připome-

nout, že v té době, kdy se formuje pozitivisticko-strukturalistická sociologie Comta — Durkheima a kdy proti tomuto sociologickému objektivismu vystupuje německá duchovněda, vzniká a rozvíjí se v dílech Marxe a pestré škály jeho následovníků teorie dějin, společnosti a člověka, která zdůvodňuje dialektickostrukturní rozbor objektivních společenských vztahů v jejich rozpornosti a pohybu (aniž by upadala do objektivistického a naturalistického scientismu), a současně zdůrazňuje aktivní úlohu lidí, tříd, sociálních skupin, jejich praktickou přetvářející činnost, uplatňuje konkrétně historický přístup ke společnosti (aniž by upadala do psychologizujícího historicismu německé duchovnědy či „Lebensfilozofie“). Marxismus jako teorie teoretického a praktického osvojování světa člověkem na základě zásadní restrukturace společenských vztahů v zájmu emancipace člověka obrátil pozornost k tomu, jak milióny lidí svou každodenní prací utvářejí a přetvářejí objektivní společenské struktury a jak skutečná přeměna života lidí a jejich myšlení musí být měřena tím, do jaké míry přejde do každodenního života těchto miliónů, do jejich každodenního vědomí a běžné zkušenosti. Již tím jsou dány základy k tomu, aby se sociologie životní dráhy mohla považovat za legitimní součást také marxistického zkoumání společenských jevů.

Její význam spatřujeme především v tom, že sociologie životní dráhy zkoumá (na rozdíl od šetření statistických) specifickou formu časovosti sociálních procesů (nikoli jen sled „kinematografických průřezů“), a to procesů, jimž je vystaven identický sociální subjekt (nikoli neustále vyměnitelný soubor respondentů). Tímto celostním pojetím se sociologie životní dráhy nabízí jako jeden z účinných nástrojů syntetizujícího sociologického myšlení. Jsme totiž svědky toho, že stále působí značné rozpojení sociologické teorie a nepřehledného množství roztržitých dílčích šetření. Hledisko životní dráhy dovoluje odvážit se potřebné syntézy jistých aspektů odvětvových sociologií či úzkých tematických okruhů. Mám tu na mysli např. specifickou konkretizaci analýz odvětví rozvoje člověka (nazíraných v jejich souvztažnosti v průběhu biografického času), prohloubení pohledu na problematiku životního způsobu (životní dráha jako zvláštní celistvý proces utváření a artikulace způsobu života) a na otázky utváření osobnosti člověka (což je svým způsobem opět biografický proces, spojený tentokrát s problematikou socializace, příp. de-socializace a re-socializace člověka). Z toho je patrné, že takto pojatá sociologie životní dráhy není úzkou „mikrosociologií“, nýbrž právě naopak vhodným polem pro analýzy sítě vazeb mezi jednotlivcem, jemu nejbližšími malými sociálními skupinami a globálními sociálními vztahy.

Tímto zaměřením poskytuje vhodný protilek proti převedení některých odvětvových sociologií (nebo tematických uskupení) na ryze „sociálně terapeutické“ či „sociotechnické“ pole, uchovává celostní pojetí člověka a organicky propojuje problematiku sociologickou s přístupy soudobé filozofie, historie, psychologie.

Může přispět také k přezkoumání problematiky historismu, jak probíhá v dnešních sociálních vědách; např. v tendencích k historizaci sociologie a k sociologizaci historie, k plodné integraci historických, strukturálních a systémových přístupů. Tradiční historismus může např. prohloubit zřetelem k analýze působení historických událostí a přeměn na úrovni konkrétních sociálních skupin, k důležité úloze generací a mezigeneračních vztahů; v obou případech dokáže postihnout obsahy a formy společenského vědomí, tj. podoby cílového uvažování a způsobů percepce historického pohybu v hlavách lidí.

Sociologie životní dráhy přitom není — jak by se na první pohled mohlo zdát — jakousi „minulostní“ sociologií. O sociologii se zpravidla předpokládá, často jen mlčky a spontánně, že její těžiště leží v rozborech současných sociálních vztahů a v prognózách budoucích vývojových trendů, jež z nich vyplývají. Je pravda, že zhruba sedmdesátiletá střední délka lidského života je dlouhé období. Pro sociologii životních drah tu však je k dispozici přítomná skladba populace, která „v daném okamžiku“ sjednocuje všechny věkové skupiny a všechny základní životní fáze a biografické situace. Navíc tu funguje intenzivní vazba mezi minulostí, přítomností a budoucností. „Přítomnostní“ sociální vztahy (zjištěné např. empirickým výzkumem), tak jako tak jsou již v okamžiku vyhodnocení nedávnou (a stále se nám vzdalující) minulostí, současně však minulost se stává přítomností a budoucností: rozbory dávné minulosti starších a nejstarších skupin obyvatelstva platí o současnosti, a to, co jsme zjistili o biografických startech nejmladší generace, „putuje s nimi“, vypovídá nám o nejbližší budoucnosti střední generace. V tom smyslu se tento typ retrospektivy stává — prospektivou.

Navíc se domníváme, že právě problematika sociologie životní dráhy představuje velmi vděčné badatelské pole, vybízející k prohloubení spolupráce sociologů na půdě ISA, k výměně poznatků, které mohou být užitečné pro sociology obou společenských systémů a místem věcné kritické polemiky v zájmu optimálního řešení řady společensky závažných společných problémů.

* * *

Uvedené teze se dají doložit a dále rozvinout v souvislosti s důležitou otázkou *metod*, používaných v sociologii životní dráhy. Naše stanovisko bychom shrnuli takto: sociologická analýza životních drah vyžaduje použití celé škály tzv. kvalitativních metod (v první řadě i metody biografické).

Na rozdíl od Bertauxova hodnocení „sociologické situace“ v západních zemích vycházíme z přesvědčení, že nám nehrozí diktát tzv. kvantitativních metod a na nich založené sociotechniky. Mohli bychom si spíše stěžovat na nedostatečné rozvinutí a uplatnění těchto metod, na jejich

příliš úzký výběr a na málo časté využití těch nejjemnějších metodických nástrojů (o jejich ryze technické bázi ani nemluvě). Nejsem v této oblasti kompetentním znalcem, nebudu však patrně daleko od pravdy, jestliže již v této souvislosti vyslovím přesvědčení, že kvantitativní metody nejsou ryze kvantitativní, že podávají též výpovědi tzv. kvalitativní, a to na základě přímé úměry: čím je tento metodicko-technický aparát propracovanější a jemnější, tím roste podíl kvalitativních výpovědí.¹¹

Je ovšem nesporné, že povaha předmětu sociologie životní dráhy přímo vyžaduje plné uplatnění tzv. kvalitativních metod. Úsilí o zjištění podmínek pro rozvoj „kvality života“ (i kvality životních drah, životního způsobu atd.) nemůže být úspěšně bez použití „kvalitativních“ metod.

V této oblasti patrně bude nutné překonat v našich podmínkách určité bariéry, které plynou nejen z toho, že se řada těchto metod neprávem spojovala s vyhraněnými filozofickými koncepcemi, např. filozofie jazyka a sémiotika s novopozitivismem nebo fenomenologií, biografické metody s „lebensfilozofií“ atd., ale zejména z obavy před subjektivismem, psychologismem, individualismem.¹²

Na prvním místě se musíme zastavit u biografické metody, u využití osobních dokumentů. Je to jistě metoda náročná, a to jak z hlediska získání tohoto materiálu, tak i z hlediska jeho zpracování a vyhodnocení. Považujeme ji za nezbytnou, i s vědomím jejích hranic. V každém případě se nám jeví orientace na „vyprávěné životní příběhy“ jako příliš úzká a spojená například s rizikem, že se spotřebuje příliš mnoho rudy na vytěžení několika zlatých zrněk poznání. Mnohem účinnější může být využití případových studií, o nichž se domníváme, že slibují — i při velmi omezeném počtu respondentů¹³ — mnohem více efektu, mimo jiné právě proto, že případová studie musí jít daleko za hranice „vyprávěných“ dat.

Existuje ostatně celá škála biografických dokumentů: autobiografie „vnitřní“ (deníky), „vnější“ (vlastní memoáry), autobiografie vyprávěné, účelové (životopisy pro zaměstnavatele), osobní doklady (pisemnosti, úřední korespondence), další osobní dokumenty přímé i nepřímé (vědecké či umělecké dílo, osobní archiv a bibliografie, fotografické rodinné a osobní

¹¹ Jako neoborník si to srovnávám s analogickou situací ve vztahu vědecko-technické revoluce k ekologickým problémům: technika na jistém („extenzivním“) stupni vede k narušení ekologické rovnováhy; tomu lze zabránit nikoli zrušením techniky, ale převedením technického rozvoje na kvalitativně vyšší („intenzivní“) stupeň. Obdobně nelze jednostrannosti tzv. kvantitativních metod překonat útekem od nich a přechodem k „chápací“ sociologii.

¹² Určitým nepřímým důkazem může být nápadná skutečnost, že příliš velká část marxistických prací stylizuje se do suchopárné, rádobý systematické, objektivní, exaktní atd. rétoriky — v příkrém rozporu s živou, razantní, plastickou, analytickou promluvou či „rukopisem“ Marxových spisů.

¹³ Dokonce bych nevyloučil krajní možnost — provést efektivní sociologickou analýzu na jednom jediném případě.

album, zvukové a obrazové záznamy, osobní korespondence), ohlasy na osobu a dílo od jiných lidí (memoáry, recenze, polemiky), vědecky či publicisticky zpracované biografie (o životě a díle jako celku nebo o jednotlivých činnostech či životních situacích), umělecky ztvárněné biografie (beletristické, filmové), „úřední“ hodnocení, posudky, vyznamenání atd.

Při využívání biografických dokumentů je možno učinit několik postupných kroků. Na základě osobních dokumentů (písemných) nebo vyprávěných životních historií se rekonstruuje podrobná biografie. Prvním metodickým krokem je tedy cesta od osobního dokumentu k biografii.

Druhý krok můžeme ilustrovat úvahou J. Viewegha (1972), který jako psycholog považuje osobní dokumenty za introspektivní výpověď, a tu určuje jako vlastní předmět psychologova zájmu — na rozdíl od sociologa (nebo historika), pro něhož je osobní dokument především prostředkem, který odráží subjektivní formou určitý historický a sociální jev nebo proces (Viewegh, 1972: 364), a poskytuje tak jen nástroj, s jehož pomocí chceme vysvětlit něco za rámcem vlastního psychického života.

K osobním dokumentům počítá autor osobní dokumenty v užším smyslu (autobiografie, deníky, dopisy) i v širším smyslu, tj. další podklady (údaje), které nepřímou vyprávěnou formou vypovídají o dané osobnosti, a k nim počítá např. také dílo, vytvořené touto osobností. Pro psychologii obhajuje platnost principu komplementarity mezi „nomotetickým“ a „idiografickým“ přístupem. A cituje právě Bühlerovou jako příklad kombinace obou metod. Vcelku považuje osobní dokumenty za idiografický zdroj informací (jedinečnost, popis konkrétního, jehož účelem je chápání vnitřního světa subjektu), protože základním motivem osobních dokumentů každého typu je především sebehodnotící soud: v něm objektivizuje subjekt své prožitky a zkušenosti (většinou v písemné formě) a — širěji vzato — může je učinit zjevnými také v produktech své tvůrčí činnosti. (Autor sám používá takto osobní dokumenty ve svých analýzách suicidního chování tvůrčích osobností — Viewegh 1973.)

Druhý metodický krok spočívá zde tedy v cestě od nepřímého osobního dokumentu (zprostředkovaných výpovědí) v podobě díla (vědeckého či uměleckého) k chápání životní dráhy člověka.

Jako sociologové bychom mohli jít ještě dále a uvažovat o možném třetím metodickém kroku: Sociolog má většinou k dispozici jen určitý záznam o životní dráze, záznam, který pořídil sám nebo jiný tazatel, a tyto prameny nejsou v tom smyslu sebehodnotící, introspektivní či spontánní (což je pro psychologa tím nejdůležitějším), nýbrž jde tu o písemnou rekonstrukci této cizí biografie. V té souvislosti bychom si mohli položit — jako hypotézu — otázku, proč nepovažovat samotnou výslednou životní dráhu za „dílo“? Pro sociologa by potom byla „jednota života a díla“ důležitá ve smyslu jednoty životní rezultanty, „životního díla“ (životní dráha jako „Lebenswerk“), při čemž by se zkoumala především interakce mezi tímto životem-dílem a společenskými vztahy.

V tomto případě se takto setkáváme s „biografickými texty“ různého stupně a můžeme vyzkoušet metodu obsahové analýzy textu, která se blíží postupům literárně vědným.¹⁴

Zajímavým příkladem obsahové a významové analýzy (i možnosti využití metodických postupů jiných věd) jsou práce sovětského sémiotika Jurije Lotmana, představitele sémiotické školy v Tartu. Při studiu jeho příspěvku „O metajazyce typologické deskripce kultury“ (Lotman 1973) jsme až překvapeni, jak se jeho popis pouti literárního hrdiny velmi blíží analýzám životní dráhy člověka (a že by bylo možné aplikovat jeho metodu rozboru literárního textu na rozbor reálných „textů“ životních drah). Lotmanův deskriptivní „metajazyk“ je jazykem „topologickým“, „prostorovým“. Pouť hrdiny románu je trajektorií člověka v diferencovaných sociálních prostorech (při čemž přechod z jednoho prostoru do druhého je kvalifikován jako „událost“) a tento pohyb (s jeho významy) je popsateľný pomocí systému sémantických opozic, které — jak se domníváme — mají rovněž vysloveně sociologický význam: nahore-dole, my-oni, domácí-cizí, civilizace-barbarství, profánní-svaté, inteligence-lid.¹⁵

Tento příklad je pro nás zajímavý i tím, že při analýze životních drah není nutné se omezit na dotazníky nebo osobní dokumenty. Vzniká např. otázka, zda nechápat též umělecké dílo, jeho autora i hrdiny románu jako svým způsobem „respondenty“ (protože autor i jeho hrdinové vypovídají o své společnosti často mnohem víc než nahodilý respondent, přepadený tazatelem).¹⁶ A nejde jen o realistické popisy lidských osudů. Výstižně o tom píše např. M. Ferro (představitel francouzské historické školy „Annales“) v článku o filmu jako analýze společnosti. Podle jeho názoru nejde o to, co film výslovně vypovídá o mínění jeho tvůrců a jak chce zobrazit společnost, ale také o to, co vyjadřuje jakoby za jejími zády, nechtěně (v dekoracích, v neúmyslných uklouznutích atd.). V tom smyslu oceňuje zejména práci kamery a obraz vůbec. „Vycházet od obrazu obrazů. Nehledat v nich jen ilustrace, potvrzení nebo popření jiného, tradičního vědění. Obraz je v tomto smyslu druhem nepsaného pramene, který vypovídá o světě, v němž byl film vytvořen“. (cit. podle Holzbachové 1988: 81).

Totéž by se dalo říci o dalším, velmi bohatém prameni, jímž je soudobá fotografie: také ona je výsledkem záměrné tvorby autora, současně však může pozorné analýze odhalit „kouzlo nechtěného“, přesněji — sdělit

¹⁴ Sama obsahová analýza je také příkladem postupu, který není ryze „kvalitativní“, a již tím může do jisté míry korigovat subjektivnost interpretace osobního dokumentu.

¹⁵ Blíže jsme se touto problematikou zabývali ve stati „Cesta literárního hrdiny a životní dráha člověka“ (Nový 1987).

¹⁶ Je ostatně velmi zajímavé, že většina prozaických děl a filmů představuje vlastně umělecké zobrazení životních drah nebo určitých významných životních situací. V tom smyslu označil Maxim Gorkij literaturu právem jako „čelovekovedenije“.

kouzlo nechtěné pravdy o sociální skutečnosti anebo pravdy záměrné (ve fotografii „sociálně dokumentární“ — viz Gabriel 1984: 43).

Obdobnou metodologickou inspiraci jako práce Lotmanovy (a sociálních sémiotiků) poskytují kulturně historické práce (Batkina, Gureviče aj.), např. jejich historické analýzy dobových časových struktur a časové percepce.

Ve všech případech platí, že jednostrannosti metod nutno vzájemně korigovat, používat je v komplementárním vztahu. Není jistě náhodné, že mnoho přístupů, použitelných v sociologii životní dráhy, má dvojí, kvantitativní i kvalitativní provedení. Budeme-li např. chápat lidskou aktivitu v procesu životní dráhy jako typ hry, pak její „pravidla“ analyzuje teorie rolí, teorie divadla, matematická teorie her, sociolingvistická teorie jazykových her anebo také literárně vědná obsahová analýza či fenomenologie hry.

A z naší zkušenosti o použití tzv. kvalitativních metod jednoznačně vyplynulo, že rozbor biografického materiálu, ani případová studie se neobejde bez korektury pomocí statistických dat, bez konfrontace zjištěných substruktur života jednotlivce a malé skupiny s celospolečenskými strukturami, které jsou „za“ nimi skryty a pevně fungují. Je až překvapivé, že již u malé skupiny vynořují se tyto obecné znaky celospolečenských vztahů velmi výrazně.

Uvedené příklady snad přesvědčivě ukazují, že rozlišení tzv. kvantitativních a kvalitativních metod vystihuje pouze velmi zjednodušené polaritní případy, že sociologie životní dráhy má vyzkoušet všechny přístupy a jejich vzájemnou konfrontací zmenšit rizika jednostrannosti. Pro sociologické myšlení (a ovšem především ani pro sociologii životní dráhy) neplatí dichotomie explanační (nebo explikativní či nomotetické) a interpretativní (chápatelivé či idiografické) sociologie a určité metody, vypracované v okruhu jednoho myšlenkového směru, mohou se uplatnit i v rámci sociologie jiného typu: např. použití některých fenomenologických analýz (a nestát se fenomenologem),¹⁷ tak jako užití strukturních, funkcionálních, biografických nebo sémiotických přístupů neznamená stát se strukturalistou, funkcionalistou, lebensfilozofem nebo novopozitivistou. Tato tendence může nastat jen tehdy, jetliže se užití určité metody, postupu, pojmosloví vydá za hranice jeho platnosti a stane se východiskem pro budování globálního teoreticko-metodologického nazírání.

* * *

Již jsme konstatovali, že aktuálnost konstituce sociologie životní dráhy

¹⁷ V tomto duchu např. D. Alijevová přesvědčivě dokládá, že kategorie „každodennosti“ má své organické místo v marxismu, a upozorňuje na aktuální význam jejího sociologického rozpracování.

vyrůstá u nás především z potřeb společenské *praxe* a její výsledky se samozřejmě opět k praxi musejí vrátit. Pokusíme se tu naznačit alespoň několik možných směrů tohoto působení.

Sociologie životní dráhy může přispět ke zkvalitnění tak důležité sféry řízení společnosti (s důsledky nejen pro globální společenské procesy, ale pro konkrétní sociální skupiny a osobně pro každého člověka), jakou je práce s lidmi, např. oblast personalistiky. Sociologie životní dráhy by mohla napomáhat tomu, aby se biografických materiálů využilo k hlubším analýzám než k ryze „úředním“ účelům: z rozborů biografických dat získat např. zajímavé sociologické poznatky o profesních drahách, o jejich vztahu k rodinnému cyklu, o specifických problémech určitých věkových skupin, mužů i žen, osob předdůchodového věku atd. Práce s lidmi, personalistika vlastně není jen činností, která za vymezeným účelem vyhodnocuje životní dráhy lidí: ona je totiž bezprostředně a s dlouhodobými důsledky utváří a usměrňuje. Sama její existence je dokladem sociální institucionalizace životních drah.

Svým způsobem mají k tomuto typu práce blízko ty sektory společenské činnosti, které se zabývají mezilidskými konflikty, disfunkcemi (právní praxe, soudnictví, kriminalistika, nápravná zařízení atd.); do jejich kompetence spadá velká část havárií tohoto typu a řešení každého „případu“ je vlastně vždy spojeno s malou „případovou studií“.

Obdobně je tomu v rozsáhlých oblastech společenského života, kde tyto rozborů biografii slouží primárně účelům preventivním, diagnostickým a terapeutickým (zdravotnická a sociální zařízení, systém poradenství).

Velmi důležitou a dosud málo zpracovanou oblastí, která by přímo měla vycházet z celostního pojetí životní dráhy, je problematika celoživotního vzdělávání, výstavba jeho ucelené koncepce, a spolu s tím — v ještě širším měřítku — problematika vytváření optimálních podmínek, systému možností pro volnočasové aktivity (systému, který přihlíží k artikulacím biografického času).

O významu studia životní dráhy pro poznání a regulaci rodinného cyklu není pochybnost, vždyť dosud se často vlastně životní dráha prakticky ztotožňovala s rodinným (či rodinně věkovým) cyklem. O to větší význam má však (opět s ohledem na celostní pojetí životní dráhy) v celé sociální politice, která dost dobře nemůže postupovat izolovaně, od jedné dílčí sociální intervence ke druhé, ale musí brát v úvahu právě mnohostranné souvztažnosti života lidí jak v průřezu diachronním, tak v průřezu synchronním. Jinými slovy řečeno: ucelená sociální politika musí uvažovat v celoživotních dimenzích, a tedy v kategoriích životní dráhy, protože sociální politika není jen registrací poznatků o sociálních problémech, krizích či haváriích, ale současně také mocnou pákou, která svým dosahem podstatně přispívá k institucionalizaci životních drah, spoluutváří celý životní cyklus a napomáhá zmírňovat vliv sociálních i osobních havárií.

Sociologie životních drah má také co říci mocné a vlivné sféře umělecké tvorby a hromadných sdělovacích prostředků. Autoři literárních děl, filmoví tvůrci i novináři — ti všichni specifickým způsobem ztvárňují biografické materiály.

A nakonec je tu oblast praxe životní: sociologie životních drah kultivuje „sociální vědomí“ širokého okruhu obyvatelstva, jejich orientaci na to, „jak vésti svůj život“, učít se myslet „sociologicky“ (tak jako termín „právní vědomí“ označuje schopnost lidí uvažovat alespoň v elementárních normách právního myšlení). Sociologie tak může přispět k utváření světového názoru, „životní filozofie“ lidí, k sebepoznání člověka a jeho místa ve společenských vztazích. Jestliže k vybavení člověka patří také znalosti tělesné i duševní hygieny, základů „životosprávy“, patří k němu i znalosti „sociosprávy“, osvojení určité „životní sociologie“.

A naopak, sociologie životní dráhy může být cenným příspěvkem pro analýzu praktikovaných světových názorů, být sociologií světonázorového vědomí, vazeb mezi životní dráhou a světonázorovou percepcí světa, a to jak z hlediska sociologie náboženství, tak i z hlediska sociologie jiných světonázorových a hodnotových orientací.

